

Məmməd Arifin ədəbi-tənqidi yaradıcılığında Hüseyn Cavid dramaturgiyasına baxış

Aqşin Dadaş-zadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: agshin1960@rambler.ru

Annotasiya. Məqalə müəllifi diqqəti ilk növbədə belə bir fakta yönəldir ki, Hüseyn Cavid yaradıcılığı akademik Məmməd Arif Dadaşzadənin elmi-nəzəri tədqiqatlarında nisbətən az yer tutsa da, alim böyük sənətkarın irsinə ənənəvi olaraq xüsusi həssaslıq və ehtiramla yanaşmışdır. Məqalədə əsas yeri ədəbiyyatşünas alimin “Xəyyam” mənzum pyesinin uzun bir fasilədən sonra səhnəyə qayıtmasından bəhs edən “Müvəffəqiyyətli kəşf” resenziyasının (1970) təhlili tutur. Bu resenziyanın təmsalında M.Arifin Cavid dühasının fəlsəfi-mistik mahiyyətinə, onun fikir dünyasının ecazkar mürəkkəbliyinə, dramalarında surəti yaradılan qəhrəmanların polisemantik xüsusiyyətlərinə, sənətkarın əsərlərinin daşdığı məfkurənin hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlaması məsələsinə münasibətini izləmək olar. Məqalədə M.Arifin Cavid yaradıcılığının Azərbaycan dramaturgiyasına, ümumiyyətlə ədəbiyyatına hansı keyfiyyətləri bəxş etməsi ilə bağlı söylədiyi fikirlər üzərində xüsusi dayanılır, bir sıra ümumiləşdirici mülahizələr irəli sürülür, alimin böyük sənətkarın yaradıcılığında aşkar etdiyi əsas məfkurəvi-estetik məqamlardan bəhs olunur.

Açar sözlər: H.Cavid, M.Arif, Xəyyam, mənzum dram, məfkurə, fəlsəfə, bədii irs, reseziya

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.09.2022; qəbul edilib – 20.09.2022

A look at the dramaturgy of Hussein Javid in the literary-critical activities of Mammad Arif

Agshin Dadash-zade

Doctor of Philosophy in Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: agshin1960@rambler.ru

Abstract. The article notes that the study of Hussein Javid's work was not a priority in the works of one of the founders of Azerbaijani literary criticism, academician Mammad Arif Dadashzade. Nevertheless, the exceptional originality of the poet's worldview, his creations, which are a complex synthesis of philosophy and mysticism, the polysemantic nature of the images created by him, could not remain outside the field of view of the scientist. The main object of the article is M.Arif's review of the staging of H.Javid's play “Khayyam”, staged in 1970 by the outstanding director and actor Mehdi Mammadov. It is emphasized that the reviewer very clearly caught and managed to convey the spiritual closeness, a common view of the fate of the world, humanity of the great thinker, the poet of the Middle Ages O.Khayyam and the poet of the twentieth century H.Javid. The article also reveals M.Arif's attitude to the mysterious-philosophical content of H.Javid's works, provides a general assessment given by scientists to the poet's artistic heritage, and clarifies his position regarding determining the place of the master's immortal creations in the history of Azerbaijani literature.

Keywords: H.Javid, M.Arif, Khayyam, drama in verse, idea, philosophy, artistic heritage, review

Article history: received – 10.09.2022; accepted – 20.09.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan klassik ədəbiyyatşünaslığı və tənqidinin nümayəndələrindən olan Məmməd Arif Dadaşzadənin (1904-1975) elmi-nəzəri araşdırmalar dairəsi mənsub olduğu nəslin bəzi digər tədqiqatçıların fəaliyyəti kimi geniş əhatə dairəsi ilə fərqlənmişdir. O, öz yaradıcılığında Azərbaycan və rus ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı məsələləri geniş işıqlandırmış, müxtəlif dövrlərdə fəaliyyət göstərən milli ədiblərin və dünya ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərini dərinlən təhlil etmiş, ədəbi əlaqələr mövzusunun daim diqqət mərkəzində saxlamış, Azərbaycan xalq teatrının tarixi ilə bağlı fikirləri ilə bölüşmüş, söz sənətinin nəzəri problemlərinə və digər mövzulara böyük diqqət ayırmışdır.

Əsas hissə / Main Part

Məmməd Arifin yaradıcılığına həssaslıqla yanaşdığı sənətkarlardan biri də Hüseyn Cavid olmuşdur. Həqiqət naminə qeyd etmək gərəkdir ki, alimin H.Cavid irsi ilə bağlı məqalə və tədqiqatları çox deyil və onlar əsasən epizodik xarakter daşmışdır, çünki şairin yaradıcılığı heç vaxt onun əsas tədqiqat obyektı olmamışdır. Lakin, təbii ki, H.Cavid kimi mürəkkəb dünyagörüşünə, fərdi fəlsəfi sistemə, parlaq, polisemantik xarakterlər yaratmaq bacarığına, olduqca spesifik ifadə vasitələrinə malik bir sənətkarın titanik əməyi M.Arif kimi fikrə, mündəricəyə xüsusi önəm verən bir tədqiqatçının nəzərindən yayına bilməzdi. Ona görə də alimin məqalə və qeydlərində Cavid dühasının bəzi xüsusiyyətlərini açan və müasirlərimiz üçün də maraq doğura biləcək məqamlara diqqət yetirmək pis olmazdı. Bu baxımdan M.Arifin 1970-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində çap olunan və Cavidin “Xəyyam” pyesinin görkəmli rejissor və aktyor Mehdi Məmmədov tərəfindən Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmasına həsr edilən və həcm-cə böyük olmayan “Müvəffəqiyyətli kəşf” resenziyası haqqında bəhs etməyə ehtiyac vardır.

Məlumdur ki, H.Cavid “Xəyyam” mənzum dramını yaradıcılığının son dövründə qələmə almışdır. Ədibin sağlığında bir neçə dəfə səhnədə nümayiş etdirilən bu pyes tezliklə repertuardan çıxarılmış, dramaturqun özü repressiyaya məruz qalmış, onun əsərlərinin çapına və təbliğatına qadağa qoyulmuş, tamaşaları isə teatr səhnələrindən uzaqlaşdırılmışdır. Həmin səbəbdən “Xəyyam”ın təqribən 35 illik fasilədən sonra tamamilə yeni quruluşda və artıq müəyyən qədər təbəddülət keçirmiş ictimai-siyasi mühitdə səhnəyə dönməsi mədəni həyatımızda çox əlamətdar bir hadisə idi.

İlk növbədə onu söyləmək lazımdır ki, M.Arif adıçəkilən resenziyada həm də təcrübəli bir teatr tənqidçisi kimi oxucuların diqqətini hər şeydən əvvəl Ömər Xəyyamın əsərin proloqunda səslənən rübaisinə yönəlmişdir:

*Fələyin yazdığını mən poza bilsəydim, həmən
Onu arzumla, məramımla yazardım təzədən.
Dünyadan sürgün edərdim əzabı, dərdi, qəmi
Şadlığı, nəşəni bayraq tək açardım göyə mən.*

Məsələ ondan ibarətdir ki, bu rübaiyə H.Cavidin eyniadlı pyesində rast gəlmək mümkün deyil, çünki o, M.Məmmədovun sırf rejissor əlavəsidir. Burada M.Arif intertekstuallıq məqamını qabardaraq, həmin rübainin əsərin semantik müstəvisi ilə uyğunluq təşkil etməsi fikrini irəli sürür. Onun zənnincə, bu misralar H.Cavid fəlsəfəsinin müəyyən qatlarını açmaqla yanaşı, pyesin leyt-motivini təşkil edən uğurlu bir tapıntıdır. Eyni zamanda bu rübai tamaşaçını əsər boyu təqdim ediləcək mühüm ictimai-siyasi prosesləri, onların təsirindən doğan psixoloji sarsıntıları qavramağa hazırlayır. Bu zaman resenziyanın müəllifi XI-XII əsrlərdə yaşayıb yaratmış mütəfəkkir şairin yaradıcılığına xas olan semantik kolliziyaları, korrelativ birləşmələri/cütlükləri (gözəllik-çirkinlik, məscid-meyxanə, qırmızı və qara rənglərin toqquşması və s. – A.D.) qabartmaqla onun (Xəyyamın – A.D.) mürəkkəb, eyni zamanda da zəngin fikir dünyasına ciddiyyətlə yanaşılması zəruriliyini vurğulayır.

M.Arifin fikrincə, rejissor “Xəyyam” tamaşasının quruluşunda teatr sənətinin bütün tərkib hissələrini, ifadə vasitələrinin cazibədar təsirini bir araya gətirərək maraqlı bir bədii vəhdətə nail olmuşdur. Məhz bu vəhdət nəticəsində teatrın sintetik bir sənət növü olaraq gizli potensialı konkret bir tamaşa nümunəsində özünü parlaq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Odur ki, “Xəyyam” pyesinin bədii quruluşunu “özünəməxsus bədii bir əsər” [5] kimi, yəni “necə var, elə də qəbul etmək istəyirsən” [5]. Burada “cüzi nöqsanları da böyük sənətə” [5], yaradıcı kollektivin ərsəyə gətirdiyi “şairanə mücəssəmənin əzəmətinə bağışlayırsan” [5].

Məqalə və tədqiqatlarının böyük bir qismini dramaturgiya və teatra dair nəzəri problemlərə həsr etmiş M.Arifi hər zaman pyeslərin məna və məfkurə sanbalı məsələsi məşğul etmişdir. Təsədüfi deyil ki, onun 1946-cı ildə qələmə aldığı “Dramaturgiyamıza bir nəzər” məqaləsində bu sətir-ləri oxuyuruq: “...Əsl məsələ bədii surətlərin ifadə etdiyi məna və fikirdə, fəlsəfi və siyasi dərinlikdədir. İnsan qəlbinin elə sirləri vardır ki, onlar əbədi və ölməzdir. Böyük ehtiraslarda, bəşəri ehtiraslarda böyük fikirlər, mənalar saxlanmışdır” [3, s.192-193]. Görünür ki, həm “Xəyyam” pyesinin özü, həm də onun səhnə təcəssümü alimin sənətin monumental mahiyyəti və vəzifələri haqqında təsəvvürləri ilə üst-üstə düşür. Qeyd etmək zəruridir ki, M.Arif dram əsərinin səhnə interpretasiyası məsələsinə də çox ciddi yanaşırdı. Bu məqamda onu ilk növbədə hər hansı bir pyesin səhnə variantında özünün özəl xüsusiyyətlərindən bir qismini itirə bilməsi, estetik və məfkurəvi siqlətinin bu və ya digər dərəcədə zəifləməsi təhlükəsi narahat edirdi. Açıqı, teatrımızın keçdiyi kifayət qədər uzun və məşəqqətli yolda belə nümunələrə də rast gəlinirdi. Həmin səbəbdən müəyyən narahatlıq hissi M.Arifə “Xəyyam” əsəri tamaşaya hazırlanarkən də hakim kəsilmişdi. O, “Müvəffəqiyyətli kəşf” məqaləsində həmin məsələni gizlətmir, ona səmimi şəkildə aydınlıq gətirir: “Mehdi Məmmədovu səhnə xadimi, rejissor kimi Hüseyn Cavidin “Xəyyam” dramı çoxdan düşündürürdü. Cavidin bu gözəl əsərini səhnədə təcəssüm etdirmək onun çoxdankı arzusu, daha doğrusu, ehtirası idi. Doğrusu, mən ona bu işdə ürək-dirək vermirdim. “Xəyyam” mənə səhnə tələblərinə az cavab verən bir əsər kimi gəlirdi. Öz xəyalımda onu səhnədə təsəvvür edəndə də həmişə əvvəlki fikrimdə qalırdım. Lakin M.Əzizbəyov teatrında (Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında – A.D.) tamaşaya qoyulan “Xəyyam” quruluşu məni məğlub etdi, qarşımda, təsəvvürümə gəlməyən bir aləm canlandı. Bu, həqiqi mənada bədii yaradıcılıq məhsulu idi...” [5]

Ümumiyyətlə, Cavid dramaturgiyasının magik ab-havası, onun mistik-simvolik daxili qatı, mürəkkəb ziddiyyətlərlə zəngin olan süjet və məna tutumu, obrazlar qalereyasının fərdi, bir sıra hallarda isə qeyri-adi cizgiləri düşünən beyinləri daim şairin yaradıcılığına müraciət etməyə, bu mövzuda təhlil aparmağa sövq edirdi. Mübaliğəsiz olaraq söyləmək mümkündür ki, Cavid dramaturgiyası və teatri həm Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmamışdan əvvəl, həm də ondan sonrakı dövrdə (əgər ötən əsrin qanlı-qadalı 20-30-cu illərinin reallığını bütün çılpalığı ilə təsəvvür etsək. – A.D.) dram sənətimizdə bəlkə də ən sirlili bir fenomen kimi qəbul edilməlidir. Bu məqamda düşüncə və ifadə qabiliyyətinin zənginliyi ilə tanınan teatrşünas Cəfər Cəfərovun mülahizələri diqqətəlayiq səciyyə daşıyır: “Romantik-poetik bir teatr kimi Cavid teatrında bədii şərtildən, məcazi ümumiləşdirmələrdən, rəmzi keyfiyyətlərdən geniş istifadə edilir. “Pəri Cadu” və “Dağılan ti-faq”dan, Cəlil Məmmədquluzadənin bəzi dramlarından başqa, klassik Azərbaycan dramaturgiyasının heç bir əsərində simvolik keyfiyyətlərdən, necə deyərlər, “səma əhlindən”, kölgələrdən, xəyallardan, teyflərdən və s. bu kimi bədii təsvir vasitələrindən istifadə olunmamışdı” [1, s.235]. Ona görə də təəccüblü deyil ki, mistik, bəzən hətta mücərrəd-mistik biçimə malik, sözün müsbət mənasında müəmma və paradokslardan ibarət Cavid sənəti bu gün də çoxlu sual yaradır və fikir mübadiləsinə yol açır, oxucu, tamaşaçı və mütəxəssisləri düşünməyə vadar edir. Elə isə, Cavid teatrının novatorluğu, mahiyyəti və əhəmiyyəti haqqında ümumiləşdirilmiş bir fikrə ehtiyac vardır. Zənnimizcə, M.Arif Azərbaycan teatrının 100 illik yubileyi ilə əlaqədar qələmə aldığı “Dramaturq, aktyor, tamaşaçı” məqaləsində (1974) bu məsələ haqqında lüzumsuz emosiyalardan uzaq, lakonik və ən əsası, obyektiv bir fikir irəli sürmüşdür: “Hüseyn Cavid teatrımıza nə vermişdir, sualına cavab vermək lazım gəlsə, birinci növbədə onu deyə bilirik ki, Cavid səhnəmizə ilk dəfə şeiriyyət gətirmişdir... Dilindəki yad ünsürlərə baxmayaraq, Cavid şeiri öz vaxtında səhnəmiz üçün yeni bir ha-

disə idi. İkinci – Cavid, mücərrədlik pərdəsinə bürünmüş halda olsa da, səhnəmizə fəlsəfi düşüncə, bəşəri duyğular, əhatəli, genişmiqyaslı hadisələr, xarakterlər gətirmişdir” [4, s.115].

Yuxarıda verilən sitat sənətkarın digər əsərləri ilə yanaşı, 1970-ci ildən etibarən özünün ikinci həyatını (yeni interpretasiyada – A.D.) yaşamağa başlayan “Xəyyam”a da tam mənada aiddir. Lakin əsərin şübhə doğurmayan səhnə uğurunu təsdiq edən M.Arif öz müşahidələrində sonadək mütəxəssis obyektivliyini qorumağa çalışır. Onun iti nəzərindən pyesin personajlarının “nitqindəki, danışığındakı ifadə ağırlığı və bəzi süniliklər” [5] yayınmır. Bu da onunla izah edilməlidir ki, Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının (və yalnız bu teatrın deyil – A.D.) tamaşalarına ənənəvi olaraq yüksək pafos, hətta patetika elementləri xas olmuşdur. Görünür, teatr sənətinin sirlərinə dərinləndirən bələd olan, fitri rejissorluq və aktyorluq istedadına malik M.Məmmədov bütün söylərinə baxmayaraq, həmin mərazin öhdəsindən sonadək gələ bilməmişdi. Buna baxmayaraq, M.Arif təsdiq edir ki, “tamaşanın gur işıqlı parlaq ideyası” [5] tamaşaçıya çatmışdır. Belə ki, “materialist filosofun müdrik, ifşaçı rübailəri, cəhalətə və fanatizmə qarşı çevrilmiş kəskin tənqidi, gənclərə müraciətlə söylənən ağıllı nəsihətlər” [5], hər zaman olduğu kimi, öz mənə və vəznini qorumaqdadır.

Burada bir məqama da diqqət yetirmək gərəkdir. Biz Cavid qəhrəmanlarının spesifikasiyasını nəzərdə tuturuq. Bu da ondan ibarətdir ki, daha geniş mənada fəlsəfi kateqoriyalarla düşünməyə vərmiş etmiş şair təsvir etdiyi məkanı və yaratdığı surətləri bir çox hallarda sırf Azərbaycan mühiti ilə bağlamamışdır. Yəni bədii materiala belə bir baxış Cavidin dünyada cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərə fərdi münasibəti, bəşəriyyət qarşısında duran əzəli və ümumi problemlərin ağırlığının dərkiləşməsi ilə şərtlənirdi. Zənnimizcə, bununla əlaqədar sənətkarın yaradıcılığına məxsus çox diqqətəlayiq bir gerçəklik üzə çıxır: “...Caviddə millilik və ümumbəşəriyyət bir vəhdət təşkil edir. Onun vətənpərvərlik və ümumbəşəriyyət xüsusiyyəti daşıyan bədii obrazları milli çərçivəyə sığmır, yüksək humanist və bəşəri ideyalar daşıyıcısına çevrilir” [2, s.23]. Heç şübhəsiz ki, sənətkarın ölməz irsinə məxsus bu keyfiyyətə diqqətlə yanaşmaq gərəkdir.

Bir teatrşünas qələmi ilə yazılmış “Müvəffəqiyyətli kəşf” resenziyasının müəllifi, təbii ki, “Xəyyam” tamaşasının “mühərrik”i hesab edilən aktyorların oyunundan da yan keçə bilməzdi. Onun zənnincə, Xəyyam rolunun ifaçıları Mehdi Məmmədov və Həsən Turabov ərsəyə gətirdikləri surətə ayrı-ayrılıqda özünəməxsus cizgilər əlavə etmişlər ki, bu da böyük filosof və şairin şəxsiyyətinin bir qədər də dərinləndirilməsinə, onun dünyagörüşünün daha dolğun ifadə edilməsinə yardım göstərir. Tamaşanın əsas qadın rolunu (Sevda) canlandıran Şəfiqə Məmmədova isə “öz məlahətli oyunu, zərifliyi və hərarəti” [5] ilə pyesin cazibə qüvvəsini daha da artırır. M.Arif hesab edirdi ki, bu aktyorların hər biri “tamaşanın şairənə pafosu”nun [5] təmin olunması üçün az zəhmət çəkməmişlər.

Son olaraq M.Arif belə bir qənaətə gəlirdi ki, “Xəyyam” tamaşası səhnəmizin növbəti nailiyyətidir” [5]. Tamaşanın müasirliyi və emosional təsir gücü, əqlə və qəlbə ötürdüyü impulslar dolayısı ilə Cavid dühasının əzəmətinə, aktuallığını və həmişəyaşarlığını sübut edir. Ümumiyyətlə, alim bu resenziyanın timsalında bütövlükdə H.Cavid yaradıcılığına və şəxsiyyətinə çox diqqətli, dərin düşüncələrə söykənən münasibətini ifadə etmişdir.

Nəticə / Conclusion

Təəssüf ki, Cavid ömrünün son iyirmi ilini sovet quruluşunun ən keşməkeşli, vahiməli, ağırlı bir dönəmində keçirməli, ağır bir mənəvi-ideoloji iqlim şəraitində yaratmalı olmuşdur. Eyni çətinliklərə onunla bir dövrdə çalışan ədəbiyyatşünaslıq və tənqid cəbhəsinin nümayəndələri də sinə gərmək məcburiyyətində olmuşlar. Cavidin vaxtilə əsassız təqiblərə məruz qalması, həbsi, bunun ardınca isə onun çox zəngin, özündə dərin mənə yükü daşıyan bədii irsinin ortaya çıxarılması, tədqiq edilməsi və hətta şairin adının belə çəkilməsinin təqribən 20 illik bir müddət ərzində yasaq olunması öz dağıdıcı işini görmüşdü. Məhz həmin səbəbə görə onu şəxsən tanıyan, onunla canlı ünsiyyətdə olan, tamaşalarını sağlığında ikən izləyən ədəbiyyat, elm və sənət xadimləri uzun illər boyu söz ustasının sənət dünyasına layiq olan həqiqi qiyməti vermək imkanından məhrum olmuş-

du. Ona görə də Mehdi Məmmədov kimi sənət fədaisinin “Xəyyam” əsərini özünəməxsus tərzdə səhnəməzə qaytarması və Məmməd Arif kimi dramaturgiya və teatr sənətinin xüsusiyyətlərini dərinlən bilən bir mütəxəssisin həmin hadisəyə vaxtlı-vaxtında, düşünülmüş, sözcükdən uzaq və emosional baxımdan ölçülüb-biçilmiş reaksiyası Hüseyn Cavid irsinə sağlam, rasionel münasibətin təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat / References

1. Cəfərov, Cə. Cavid teatri. Əsərləri. İki cilddə, c.1 /C.Cəfərov/ – Bakı: Azərənəşr, 1968.
2. İsgəndər, A. Əsrin şairi, yaxud peyğəmbər şair /A.İsgəndər/ – Bakı: Müəllim, 2007.
3. Məmməd, A. Dramaturgiyamıza bir nəzər. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə, c.1 /A.Məmməd/ – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967.
4. Məmməd, A. Dramaturq, aktyor, tamaşaçı. “Sənətkar qocalmır” kitabında /A.Məmməd/ – Bakı: Yazıçı, 1980.
5. Məmməd, A. Müvəffəqiyyətli kəşf /A.Məmməd/ – Bakı: “Ədəbiyyat və incəsənət”, 11 aprel 1970, № 15.

К вопросу освещения драматургии Гусейн Джавида в литературно-критической деятельности Мамед Арифа

Агшин Дадаш-заде

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: agshin1960@rambler.ru

Резюме. В статье отмечается, что изучение творчества Гусейн Джавида не являлось приоритетным направлением в работах одного из основоположников азербайджанского литературоведения и критики, академика Мамед Арифа Дадашзаде. Тем не менее, исключительное своеобразие мировоззрения поэта, его творения, являющиеся сложным синтезом философии и мистики, полисемантичесность образов, создаваемых им, не могли остаться вне поля зрения ученого. Основным объектом статьи является рецензия М.Арифа на постановку пьесы Г.Джавида «Хайям», осуществленной в 1970 году выдающимся режиссером и актером Мехти Мамедовым. Подчеркивается, что рецензент весьма четко уловил и сумел передать духовную близость, общий взгляд на судьбу мира, человечества великого мыслителя, поэта средневековья О.Хайяма и поэта XX века Г.Джавида. В статье также раскрывается отношение М.Арифа к таинственно-философскому содержанию сочинений Г.Джавида, приводится общая оценка, данная ученым художественному наследию поэта, и уточняется его позиция касательно определения места бессмертных творений мастера в истории азербайджанской литературы.

Ключевые слова: Г.Джавид, М.Ариф, Хайям, драма в стихах, идея, философия, художественное наследие, рецензия